

GESPROKEN VERSIE

8 januari 2019

Prof dr. Heleen Zorgdrager

Tussen Hooglied en #MeToo: een publiek-theologische bijdrage aan het debat over seksualiteit

Geachte mevrouw de rector, beste collega's en studenten, zeer geachte dames, heren, belangstellenden

Ze stond de meeste tijd naakt op toneel. In haar solodansvoorstelling *21 pornographies* gooide de Deense choreografe en danseres Mette Ingvarsten haar eigen kwetsbare lichaam in de strijd. Wij, bezoekers in de Amsterdamse Stadsschouwburg, werden voyeurs, ietwat ongemakkelijk schuivend in onze rode crapauds.

In haar werk onderzoekt Ingvarsten de betekenis van seksualiteit in onze cultuur. Ze laat zien hoe seks in combinatie met macht de hele samenleving doortrekt, van de reclamewereld tot het oorlogsfront. Aan het slot van de voorstelling draait Ingvarsten steeds sneller rond met een zwarte zak over het hoofd en tl-bakken langs de zijkanten van haar blote lichaam. De perverse cocktail van macht, seks en opwinding komt in een pandemonium van lichtflitsen en lawaai tot explosie.

Ingvarsten's artistieke verbeelding raakt aan de #MeToo campagne die het samengaan van macht en seksuele intimidatie in de kijker heeft gezet. Ook onthullingen over de systemische aard van seksueel misbruik in de kerk, in de sport en in jeugdinstituten hebben nieuw besef gegeven van hoe kwetsbaar we zijn in de seksualiteit, hoe negatieve ervaringen je raken in je kern als mens.

Seks in debat

In deze lezing wil ik de discussie rond macht en seksueel misbruik plaatsen in de context van een bredere analyse. De vragen waarmee ik vertrek zijn: Wat speelt er rond seks en intieme relaties in onze samenleving? Hoe bewegen kerk en theologie zich in dit veld van sociaal-culturele veranderingen? Hoe kan vanuit de theologie een (meer) constructieve bijdrage gegeven worden aan het maatschappelijk debat over seksualiteit?

Ik onderscheid een viertal grote sociaal-culturele veranderingen en spanningsvelden die mijns inziens om een nieuwe doordenking vanuit de theologie vragen: 1) liefde en seks in tijden van Tinder, 2) het vormgeven van liefde en intimiteit in nieuwe relatiemodellen, 3) de onverwerkte, ambivalente erfenis van de seksuele revolutie, en tenslotte 4) nieuwe gevoeligheid voor de verbinding van macht en seksueel misbruik.

Hooglied en #MeToo fungeren als de coördinaten waartussen mijn denken zich beweegt: doordrongen van de aards-zinnelijke schoonheid van seks en erotiek, en tegelijk ontdaan door het afgrijpselijke beeld ervan in misbruikende relaties.

De trits seks-kerk-theologie is een mijnenveld. De kerk heeft een ongelukkig *trackrecord* op het gebied van seksualiteit. Bovendien prijken de thema's seksualiteit en gender in onze tijd bovenaan de lijst van controversiële issues. Seculiere voorvechters van LHBT-rechten staan tegenover conservatieve religieuze groeperingen. Binnen kerken is er verdeeldheid tussen vrijzinnige en behoudende christenen. Het wordt *geframed* als een ware cultuurstrijd. Zie het rumoer rondom de Nashville verklaring, overgewaaid/ overgeplant! vanuit de Southern Baptist Convention en inmiddels onderschreven door een paar honderd Nederlandse predikanten.

Queer theoloog Mark Jordan stelt:

“Outside Christian churches, rightly ordered sexuality promises present salvation. Inside many churches, right words about sexuality now determine your eternal salvation”.

Niet meer de fijne puntjes van confessie en kerkorde bepalen het onderscheid tussen kerken en groepen christenen maar stellingnames over wat er tussen de lakens gebeurt met wie. Het is een typisch laatmodern verschijnsel: seksuele ethiek is verheven tot een levensbeschouwelijke *identity marker*.

De synodevergaderingen van najaar 2017 en 2018 lieten zien hoe de Protestantse Kerk tobt met verdeeldheid rond vragen van seksualiteit. Er lag een voorstel tot herziening van de ordinanties 5.3 en 5.4 van de Kerkorde, die gaan over de inzegening van het huwelijk tussen man en vrouw en de zegening van andere levensverbintenissen. De synode ging geen theologisch gesprek aan over seksualiteit en relatievormen. De voorbereidende nota stelt dat er geen bijdrage “van bijbels theologische aard” zal worden gegeven. De redenering hiervoor is wonderlijk: er is van afgezien omdat het in 2004 bij de vaststelling van de Kerkorde “ook niet tot consensus heeft geleid”. De aandacht wordt gelegd bij de vraag naar de eenheid van de kerk en de aard van het kerkordelijk spreken, waarop wel theologische reflectie nodig zou zijn. Diep theologisch wordt het vervolgens niet als er geconstateerd wordt dat de spelregels van ordinantie 5.3 en 5.4 “huishoudelijk van aard zijn” en alleen een *modus vivendi* willen geven voor de praktijk.

Ik vind het meer dan spijtig dat de synode uit angst voor polarisatie een theologisch gesprek uit de weg is gegaan. Leidend lijkt de veronderstelling te zijn: we moeten maar niet aan theologie doen, want daar komt maar ruzie van. Wat ben ik blij dat Chalcedon er indertijd anders over dacht.

In het besluit om de ordinanties zo te laten zoals ze zijn, wil men ruimte in de kerk maken “voor ontmoeting en gesprek over seksualiteit, gender en zegen”. Het inhoudelijke gesprek

dat de synode niet heeft willen voeren, moet dus wel gevoerd worden in de gemeentes. Het is alsof de synode ons een lege beurs meegeeft en zegt: “ga nu maar boodschappen doen”. Ik meen dat de synode haar verantwoordelijkheid niet uit de weg kan gaan om theologisch en op niveau oriëntatie te bieden aan mensen binnen en buiten de kerk in de ingewikkelde vragen van seksualiteit en relatievorming. Doe je dat niet, dan springen anderen in het gat. Alleen zeggen “dat iedereen welkom is bij God” is niet genoeg. Mijn bijdrage in de vorm van deze dieslezing beschouw ik als input voor een hopelijk te starten theologisch gesprek.

Publieke theologie

Ik beschouw mijn bijdrage als een vorm van publieke theologie. Publieke theologie wil bijdragen aan het algemeen welzijn zonder zich te laten voorstaan op een privilege van kerk of geloofskennis. “The privileged place of theology today is the public square”. Publieke theologie richt zich op verschillende publieken, van kerk, academie en samenleving. Ze laat zich in met concrete sociale en politieke praktijken en kan goed verbonden worden met een feministische en/of postkoloniale inzet. Daarbij houdt publieke theologie een profetische of normatieve oriëntatie. Ze vertrekt vanuit de verwachting dat de Bijbelse en christelijke verhalen, symbolen en rituelen heilzaam licht kunnen werpen op kwesties in het publieke domein. Of en hoe theologie daarin slaagt, zal uitgewezen moeten worden in een open debat als tussen gelijken.

Vier spanningsvelden

Vooraf een tentatieve omschrijving van seksualiteit zoals gehanteerd door de World Health Organization (WHO): “Seksualiteit is een centraal aspect van mens-zijn door het hele leven en omvat biologische sekse, gender identiteiten en gender rollen, seksuele oriëntatie, erotiek, plezier en genot, intimiteit en reproductie. Seksualiteit wordt ervaren en uitgedrukt in gedachten, fantasieën, verlangens, overtuigingen, attitudes, waarden, gedragingen, praktijken, rollen en relaties. Seksualiteit kan al deze dimensies bevatten, maar niet allemaal hoeven ze altijd te worden ervaren of uitgedrukt. Seksualiteit wordt beïnvloed door het samenspel van biologische, psychologische, sociale, economische, politieke, culturele, ethische, juridische, historische, religieuze en spirituele factoren”.

Vanuit deze inclusieve omschrijving steken we onze voelhorens uit in de cultuur.

Ad 1. Liefde en seks in tijden van Tinder

Dating apps zijn onder jongeren (en niet alleen onder hen) een populaire manier om een partner te vinden voor een *onenightstand* of misschien wel langer. Doordat jongeren steeds meer online zijn, veranderen de omgangsvormen. Seks is een op afroep beschikbaar artikel geworden. Het eerste plaatje is belangrijk. Ons gedrag wordt zo gestuurd dat we shoppers worden: niet snel tevreden, steeds op zoek naar de beste deals en bereid onze koopwaar in te wisselen als die niet langer voldoet. Er zijn eindeloos veel opties en daarom ook eindeloze twijfels. Moderne mensen hebben strategieën ontwikkeld om met de kwetsbaarheid van

relaties om te gaan, zoals zich wapenen met cynisme en ironie, je niet teveel “laten meeslepen” door de liefde.

Kenner van de jongerencultuur Linda Duits constateert dat er door Tinder ook nieuwe taboes ontstaan. Het is voor stelletjes schaamtevol om te bekennen dat ze elkaar via het algoritme van een datingapp hebben gevonden. Het meest sneue is dat je impliciet toegeeft dat je op zoek bent, dat je behoefte hebt aan een relatie. Dat past niet bij het autonomie ideaal.

De door het programma *Zomergasten* inmiddels befaamde psychotherapeute Esther Perel stelt dat in het tijdperk van romantisch consumentisme de betekenis van seks en relatievormen fundamenteel is verschoven:

“Vroeger trouwde je met 18 jaar en had je voor de eerste keer seks, als je nu een relatie begint, stop je met seks met anderen.

Vroeger stapte je met 18 jaar in het huwelijk dat je identiteit bepaalde, nu ben je 28 jaar bij het begin van je relatie en word je door een ander erkend voor het identiteitsproject dat je succesvol hebt ontwikkeld.

Vroeger betekende monogamie één persoon voor het leven, nu betekent het één persoon tegelijkertijd.”

Ad 2. Het vormgeven van liefde en intimiteit in nieuwe relatiemodellen

Het landschap van relatiemodellen in Nederland verandert in rap tempo, laat sociaaldemografisch onderzoek zien. Het huwelijk is een optie onder vele geworden, naast geregistreerd partnerschap, ongehuwd samenwonen, latrelatie, woongroepen of single blijven. De huidige partnerrelatie is bevrijd van economische noodzaak en nu een “pure relationship” met intimiteit en emotioneel commitment als cruciale waarden. Mensen staan voor de uitdaging heel tegenstrijdige behoeften te integreren in een relatie: de behoefte aan veiligheid, bescherming, intimiteit enerzijds, en de behoefte om individualiteit, autonomie, vrijheid te behouden anderzijds. Seksualiteit moet daarbinnen expressie krijgen, en dat is een lastige opgave.

Ik schets twee wegen die hedendaagse filosofen hierin wijzen.

Voor Simone van Saarloos zijn de vaste kaders van huwelijk en kerngezin verdwenen. “We zijn een soort freelancers in de liefde: vrij, maar ook voortdurend gestrest.” De freelancer in de liefde moet zelf vormen zoeken en ontwikkelen. Romantische afhankelijkheid en individuele autonomie zijn in een voortdurende strijd verwickeld. Haar oplossing is polyamorie: als freelancer ervoor zorgen dat je altijd verschillende opties hebt, waarbij je je overgave en toewijding spreidt.

Ad Verbrugge reageert op haar voorstel. Hij gelooft niet dat de menselijke ratio een nieuwe vorm voor liefde kan uitdenken en implementeren. Gemeenschappen ontstaan door “sferische krachten”, “onderstromen” in het leven. In de “staat van verwarring” waarin

liefde verkeert, pleit hij voor een hernieuwde waardering van het geslachtelijk onderscheid tussen man en vrouw. “De vraag is en blijft wat mannen en vrouwen voor elkaar kunnen betekenen in een spirituele zin en hoe hun geslachtelijk onderscheid vorm kan krijgen in een onderling samenspel. Dat is evenwel een vraag die niet los te zien valt van onze lichamelijkeheid.” Hij gaat voor een heteronormatief relatiemodel waarbinnen eros met overgave aan de ander haar rechtmatige plaats zou vinden.

Predikanten die zich hier in het publieke debat al langer sterk voor maken zijn Henk Jan Prosman en Max Staudt. Zij trekken ten strijde tegen de in hun ogen “links liberale genderideologie”. De Nashville verklaring die nu de zaken op scherp zet, maakt van essentieel geslachtsverschil zelfs een geloofsartikel. Geslachtsorganen en wat je ermee doet worden een zaak van rechtzinnigheid. Is er theologisch gezien een alternatief tussen de extremen van freelancer-zijn in de liefde en de vlucht in een nieuw biologisch essentialisme?

Ad 3) de onverwerkte erfenis van de seksuele revolutie

In Nederland ging de seksuele revolutie van de jaren zestig van de vorige eeuw samen met een rap proces van ontkerkelijking. Arjet Borger, gezondheidswetenschapper, ziet hoe deze associatie van seksuele vrijheid met verzet tegen religie nog steeds onproductief doorwerkt. Ze constateert hoe moeilijk het in Nederland is om in de seksuele voorlichting aandacht te hebben voor alle aspecten van seksuele gezondheid. In de voorlichting, die de overheid heeft uitbesteed aan o.a. de Rutgers Stichting, voert seksueel plezier de boventoon. Inhoudelijk tekent de Rutgers Stichting voor de lesmethode *Kriebels in je buik* en het hilarische tv-programma *Dokter Corrie*. Veilig vrijen wordt teruggebracht tot gebruik van voorbehoedsmiddelen. Aspecten als intimiteit, het persoonlijke van seks of de relationele componenten ervan blijven onderbelicht.

Borger, zelf zonder religieuze achtergrond, wijt het ontbreken van een ethisch kader aan de angst voor betutteling die Nederland nog steeds in de greep heeft. Waarden die horen bij een gezonde relatievorming zoals respect, zorg, wederkerigheid, hebben we als christelijke waarden bestempeld – alsof het geen algemene waarden zouden zijn. We zijn volgens Borger doodsbang om normatief te zijn. Maar je kunt seksuele gezondheid niet bevorderen zonder in gesprek te gaan over veiligheid, relaties en liefde. Een waardengerichte benadering is nodig.

In hoeverre is de angst om betuttelend en bevoogdend over te komen een factor in het niet-spreken van de PKN over seksualiteit? “We zijn er eindelijk van verlost dat God meekijkt tussen de lakens, kom er nu niet weer mee aan”, aldus een man na een lezing van mij over deze thematiek.

Ad 4) nieuwe gevoeligheid voor de verbinding van macht en seksueel geweld

De #MeToo campagne en andere schandalen van seksueel misbruik hebben de *spotlight* gezet op de link tussen macht en seksuele grensoverschrijding. De gevoeligheid voor risico's van ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen, tussen professionele

zorgverleners en cliënten, tussen pastores en pastoranten is vergroot. Wilde men dit eerder nog wel inkleuren vanuit een romantisch discours (zoals bij de Clinton-Lewinsky affaire: “stagiaire wordt verliefd op haar baas”), nu wordt het gezien vanuit het machtsdiscours: de meer machtige maakt misbruik van zijn professionele machtspositie, en zit dus fout. Opgemerkt mag worden dat de synode hierover in 1999 wel krachtige taal gesproken: “Seksueel misbruik [waaronder seksualisering van de pastorale relatie] is zonde: kwaad in Gods ogen en onrecht tegenover de medemens; de kerk dient onomwonden te kiezen voor de slachtoffers van seksueel misbruik”. De krachtige woorden werden omgezet in beleid, in protocollen en een Meldpunt SMPR, sinds kort ook in het project Veilige Gemeente. Door #MeToo is de vraag naar seks en macht stevig op de publieke agenda gezet. Vrouwen en mannen zijn opnieuw hun posities aan het bepalen en morele kaders aan het herijken. Er klinken ook tegenstemmen. Is het gevolg ervan niet een nieuw soort preutsheid waarbij alle erotiek uit het openbare leven verbannen wordt? Kun je nog spontaan je arm om iemand heen slaan? Zitten mannen niet al bij voorbaat in de beklagdenbank? Een tegenreactie komt van groepen die een appel doen op retro mannelijkheid, “laat de man weer masculien zijn”, zoals de kring rond Jordan Peterson en de Alt-right beweging. Hoe zit het toch met seks, macht en onmacht?

Theologische visies op seksualiteit

Het is een open deur om te stellen dat het christendom aanjager was achter een negatieve houding ten aanzien van seksualiteit. Toch is het maar ten dele waar. Te veel kerkvaders en heiligen ervoeren de vlammen van eros in hun bidden en devotie. De poëzie van Hooglied is nooit verstomd. Ook hebben we van Foucault geleerd dat de middeleeuwse kerk met haar ritueel van de biecht, met haar obsessie voor seksuele zonden, juist actief meegewerkt heeft aan een vertoog over seksualiteit. De bekentenistechiek die de psychiatrie daarna ging hanteren is rechtstreeks afgeleid van de biecht.

Seksualiteit zelf is een modern concept dat door de medische wetenschap van de 19^e eeuw werd geconstrueerd. Lag hiervoor de aandacht bij seksuele handelingen, waarbij de kerk bepaalde of ze wel of niet geoorloofd waren, nu wordt seksualiteit een sleutelkenmerk van identiteit. De “homoseksueel” wordt geboren, evenals later de hetero- en biseksueel. Betrekkelijk laat gaat ook de kerk zich verhouden tot het identiteitsdiscours. De focus komt bij vragen als: Wat betekent seksualiteit voor de menswording van mensen, voor hun roeping als beeld van God? Veelal wordt seksualiteit verankerd in “natuurlijke” scheppingsordeningen met een privilege voor patriarchale macht en seks in het teken van voortplanting.

De laatste decennia zijn er nieuwe impulsen gekomen voor theologisch nadenken over seksualiteit. Emancipatie van vrouwen, van homo's en lesbiennes, van transgender en intersekse mensen, en van mensen met een handicap die hun ervaringen met lichamelijke en seksualiteit in het theologisch gesprek inbrengen, heeft geleid tot nieuwe invalshoeken en vragen, en tot een uitwaaiering van het veld. Inmiddels is theologie van seksualiteit uitgegroeid tot een volwassen subdiscipline.

Elizabeth Stuart onderscheidt vier verschillende types binnen de (laat)moderne theologieën van seksualiteit. Ze noemt ze, naar een onderscheiding van Meister Eckhart, de *via positiva*, *via negativa*, *via creativa* en *via transformativa*.

Kenmerkend voor de *theologie van de positieve weg* is dat mannelijkheid en vrouwelijkheid specifieke betekenis krijgen en dat seksualiteit wordt ingebed in het verhaal van verlossing. Seks mag genoten worden als een goede gave. Mensen dragen het beeld van God in de relationaliteit van man en vrouw. Echt menselijk worden ze in relatie tot elkaar, in het huwelijk. Heteroseksualiteit wordt het hart van het christelijk project. Het is de klassieke benadering van 20^e-eeuwse theologie. Hierbij horen de namen van overigens heel verschillende theologen als Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer, Hans Urs von Balthasar, en in Nederland van bijvoorbeeld Arnold van Ruler, Hans de Knijff en Wim van Vlastuin. Er is in deze benadering weinig tot geen ruimte voor theologische waardering van de single of celibataire persoon, of van alternatieve relatievormen. Ook merkt Susannah Cornwall op dat in deze klassieke benadering potentieel voortplantende seks (vaginale seks met penetratie en ejaculatie) principieel anders gewaardeerd wordt dan niet-voortplantende seks, van welke soort dan ook. Men beroept zich daarbij op het tot “*één vlees worden*” uit Gen 2:24 en 1 Cor 6:17, maar de Bijbel zelf, aldus Cornwall, maakt nergens expliciet welke soort van fysieke activiteit deze mystieke eenwording bewerkt.

De *theologie van de negatieve weg* gelooft niet dat God zijn heil verbindt aan een bepaald soort relatie of een bepaalde vorm van seks, maar laat God opgaan in het erotische. Deze theologieën ontstaan in de jaren tachtig vanuit de feministisch-lesbische ervaring. De namen van Isabel Carter Heyward en Lisa Isherwood zijn ermee verbonden. God (=) erotische kracht en rechtvaardige relatie. Het erotische manifesteert zich in alle relaties, ook die tot de aarde, en is zelf een verlossende kracht die patriarchale structuren doorbreekt. De grote waarde van deze benadering is de betekenis die alle vormen van belichaamde relaties toegedicht krijgen. Een zwakte is dat het moeilijk wordt het erotische nog onder kritiek te stellen. *Anything goes* ligt op de loer.

De *via creativa* is die van queer theologie. Queer denken onderkent hoe verlangens worden gestuurd door disciplinerende praktijken en ideologieën. Hoe kunnen verlangens bevrijd worden uit normatieve seksuele identiteiten en een binair gendersysteem? Elizabeth Stuart ziet de queer benadering geïnspireerd door het Evangelie. Christenen vinden hun identiteit in de doop (Gal 3:28) en niet in hun geslachtsorganen of een bepaald gebruik daarvan. Gender en seksuele identiteit hebben geen ultieme betekenis. Andere queer theologen wijzen op de “*affecties van het vlees*” die aan rationele controle ontsnappen en een eigensoortige bevrijdende kracht houden.

Tenslotte de *theologie van de transformatieve weg*. Deze wil het politieke en kerkelijke debat over seksualiteit uittillen boven de polarisatie van repressief moralisme tegenover

promiscue libertinisme. Het diepere probleem is, stelt Sarah Coakley, dat we niet weten hoe ons te verhouden tot onze verlangens, tot seksuele en andere verlangens als eten, drinken, erkenning, macht, geld, welstand. De vraag is hoe we een leven van evenwicht en matiging kunnen leiden zodat verlangen werkelijk bijdraagt aan menselijk welzijn. We hebben als moderne mensen verlangen geïndividualiseerd en geseksualiseerd, terwijl erotisch verlangen in het vroege christendom zowel fysiek als spiritueel en sociaal, gemeenschapsgericht was. Transformatie van verlangen is nodig, geen uitwissing. Coakley doet het voorstel van een “nieuw ascetisme”. In de verwarrende veelheid van goede en slechte aandriften is het de uitdaging te bewegen van het “corrupte” naar het “zeer voortreffelijke”, via contemplatieve praktijken die God in beeld brengen als bron en doel van alle verlangens. Het controlerende subject, het “dikke ik”, wordt gedestabiliseerd. Echte relatie komt tot stand door een subtiel offer van overgave, een vorm van gewilde ‘kwetsbaarheid’ die het bewustzijn openmaakt voor de ander.

Evaluatie van de theologische benaderingen

Ik kom tot een evaluatie van de benaderingen en breng ze in gesprek met de culturele spanningsvelden die zijn geïdentificeerd in het begin.

Alle types dragen iets waardevols aan, ook het eerste type ondanks de kritische opmerkingen erbij. Het was een enorme omslag in christelijk denken dat seks genoten mocht worden door man én vrouw. Maar problematisch blijft de erotische onrechtvaardigheid (Gayle Rubin) in dit type: het afkeuren van seksuele gedragingen die anders zijn dan wat “normale” mensen doen.

De andere besproken types halen het privilege weg bij de heteroseksuele huwelijkse expressie van seksualiteit. Genot en plezier zijn te vinden bij vele lichamen en in vele relaties. Ten diepste gaan de conflicten binnen en tussen kerken daarover: over de vraag of de velerlei vormen van seksuele genieting al dan niet door God gegeven en gewild zijn.

Verdere theologisch-ethische bezinning is nodig op de relatie tussen seksueel genot en gerechtigheid. Sommige feministische en queer theologen (zie het tweede en derde type) vertrouwen erop dat erotisch genieten als vanzelf rechtvaardige relaties voortbrengt. Met Margaret Kamitsuka betwijfel ik het. Seksueel genieten speelt zich niet af in een stormvrije zone. Onderzoek naar hoe jongeren seks beleven in het Tinder tijdperk wijst op het tegendeel. Verlangen, gedrag en beleving blijken in grote mate beïnvloed door culturele beeldvorming, zoals digitale porno en reclame, en technologische manipulatie. Slachtoffers van seksueel misbruik maken ons erop alert hoe daders in hun *grooming* een ideologische verbinding kunnen leggen tussen “het voelt goed - dus het is goed”.

Genot brengt niet vanzelf gerechtigheid voort. Seksualiteit kan plaats zijn van groot genieten, maar ook van angst, verraad, uitbuiting en andere pijnlijke ervaringen.

Nadere verheldering is nodig van de complexe dynamiek van macht, seks en seksueel geweld. De slogan van de feministische beweging in de jaren zeventig was: “Verkrachting

gaat over macht, niet over seks". In de kern is dat juist, zegt psychologe en theologe Pamela Cooper-White, maar het is niet het hele verhaal. Macht en seksualiteit zijn niet zomaar te scheiden. In iedere seksualiteit zit een vorm en mate van agressie. Ze verwijst naar Freud en zijn theorie over het libido, en naar neurowetenschappen die aangetoond hebben dat seks en agressie dezelfde neuronale netwerken activeren in de hersenen. Ze stelt voor duidelijk onderscheid te maken tussen "gezonde" en "schadelijke" agressie" en oog te hebben voor de machtsdynamiek in relaties.

Met het oog op macht en seks moeten ook een paar misverstanden uit de weg worden geruimd. Mannen zijn niet vanwege het testosteron willoos overgeleverd aan hun driften, en vrouwen zijn niet gebaat bij de rol van eeuwig slachtoffer. Wat betreft het eerste: testosteron is zowel voor mannen als vrouwen het stofje dat een rol speelt bij seksuele lust, beide zijn gewoon aan te spreken op verantwoordelijkheid voor hun handelen. Met betrekking tot dader- en slachtofferschap wijst #MeToo terecht op machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen, maar laat tegelijk zien dat er een kentering gaande is. Vrouwen hebben posities en invloed verworven in het publieke domein en ontlenen precies daaraan de macht om ook deze kwetsbare zaken, het recht tot bepaling van eigen seksualiteit, aan de kaak te stellen.

Studies over seksuele grensoverschrijding in het pastoraat benadrukken dat er gedifferentieerd en altijd situationeel over slachtofferschap moet worden gesproken. Benadeelden geven zelf aan dat ze niet willen dat aan hen *agency* wordt ontzegd. Ook daar waar vrouwen objectief slachtoffer worden, is het belangrijk hen te blijven zien als de hele mens die zij zijn, met al hun eigenschappen, kwetsbaarheden en vaardigheden, met een vermogen om te reageren, met de wil om te overleven.

De transformatieve weg die Coakley bepleit, spreekt mij bijzonder aan als respons op de huidige staat van verwarring. Ze gaat niet à la Verbrugge terug naar essentialisme en kiest evenmin het libertinistische pad zoals Van Saarloos. Ik zie dat zij de duistere, dat is de niet te rationaliseren kant van seksueel verlangen en seksuele omgang erkent en zoekt naar diepere verworteling. Daarbij schuwt ze de taal van overgave niet.

Erotiek en religie delen een transgressief, letterlijk: overtredend, ontgrenzend karakter. Ruard Ganzevoort noemt seks en religie allebei "spelen met heilig vuur". Ger Groot beroept zich op Bataille als hij stelt dat niet alles moraliseerbaar is. Het lichaam is niet moreel, het verlangen is niet moreel. Als reactie op #MeToo, zegt hij, moeten we niet van de weeromstuit het hele erotische veld van morele regels proberen te voorzien. Arjet Borger beschrijft het op een manier die dicht bij de beleving blijft: "Hoe je met seks omgaat is niet altijd voorspelbaar of een bewuste keuze. Soms doe je dingen waar je niet helemaal achter staat, of die je ook anders had kunnen doen. Omdat je passie, je verlangens, je onzekerheid of gevoelens de overhand nemen. Wat je moraal ook is: seks gaat daar soms aan voorbij."

We kunnen wel de houding in acht nemen die past bij het spelen met heilig vuur. Met genoemde auteurs verwacht ik minder van morele regels, en meer van deugdethiek, de kunst van zelfcultivatie.

Margaret Farley heeft zeven principes voorgesteld voor *sexual justice*. Het zijn: breng geen schade toe, vrije instemming, wederkerigheid, gelijkwaardigheid, commitment, vruchtbaarheid naar anderen, en sociale gerechtigheid. Het zijn uitstekende principes maar ze schieten tekort waar het de transgressieve aard van seksualiteit betreft. Mijn voorstel zou zijn ze te laten flankeren door deugden.

Coakley maakt zich sterk voor een herwaardering van de deugd van zelfbeheersing, als de kunst—die levenslang oefening vergt—om de veelheid van verlangens te ordenen en te kanaliseren. Daarnaast zou ik—een heerlijk ouderwets woord—schroom naar voren willen schuiven. Schroom is iets anders dan schaamte. Schleiermacher zette mij op het spoor van het kritische tegoed ervan. In zijn tijd haalt hij de deugd van *Schamhaftigkeit* (schroom, ingetogenheid) weg als moreel keurslijf om vrouwelijk gedrag en verlangens te disciplineren, en maakt er een voluit menselijke deugd van. Het heeft veel weg van eerbied. Hij definieert schroom als “de achting voor de gemoedstoestand van de ander die ons verhinderen moet deze met geweld te onderbreken”. Een schroomvolle houding gaat behoedzaam om met het delicate evenwicht van het sensuele en het spirituele in ieders persoonlijke levenssfeer. Deze houding past bij seksualiteit in al haar aspecten, in woorden, beelden, blikken, affecties, aanrakingen. In dit domein kan regelgeving uiteindelijk de grenzen niet trekken. Grenzen zullen altijd vloeiend zijn. Iemand die de deugd van schroom ontwikkeld heeft, kent een vorm van morele volwassenheid en beschikt over communicatief repertoire om in de situatie zelf grenzen te vinden en niet te verkrampen of uit de bocht te vliegen bij lichamen en hun signalen in één ruimte. Zulke sensitiviteit is nodig om de kwestie op te pakken die #MeToo aan de orde stelt: hoe willen we ons laten raken en aanraken?

Een trinitarisch voorstel voor veilige en heilige omgang met seks

Sinds enkele jaren maak ik deel uit van een studiegroep die in opdracht van de Wereldraad van Kerken werkt aan een studiedocument over seksualiteit. Vanwege de zogenaamde Chatham House Rule waaraan we gebonden zijn kan ik hier niet over uitweiden, maar het zal voor wie bekend is met oecumenische documenten geen verrassing zijn dat de inzet van ons document trinitarisch is. Christenen vinden hun inspiratie in de drieëne God als de basis en bron voor alle menselijke relationaliteit en onderlinge afhankelijkheid. Hoe dit te vertalen in een publieke theologie?

Frank Bosman schreef in 2015 een prikkelend essay voor de Nacht van de Theologie: *God houdt van seks. Kleine theologie van de erotiek* waarin hij een trinitarisch ontwerp presenteert. Gegeven de beeld- en emotiecultuur waarin we leven, wil ik meer dan Bosman deed gebruik maken van symbolen, beelden, en rituelen.

Bij wijze van experiment volgt hier mijn trinitarische voorstel, ontvouwd in: God die geeft, God die deelt, God die heelt.

God die geeft

Het symbool is hier de sabbat. Seks is als de sabbat in de schepping. Niet de mens, zegt rabbijn Abraham Joshua Heschel, is de kroon van de schepping maar de sabbat. Het gaat uiteindelijk niet om zwoegen maar om spelen. Terecht krijgt het erotische spel van de rabbijnen een plaats op de sabbat. Seks op sabbat is een breuk met de prestatiemoraal die in de slaapkamer is doorgedrongen. Het is ook een breuk met de commercialisering van seks. De "body's grace" (Rowan Williams), te weten dat mijn lichaam een ander mens vreugde kan brengen, kent geen handelswaarde.

Zoals de sabbat kwaliteit en richting geeft aan de dagen van de week, zo geeft seksueel genieten kwaliteit en richting aan de alledaagse omgang, zowel van de beide partners als doorwerkend in sensibiliteit, zorg en aandacht voor anderen. En zoals de sabbat er is voor de mensen (Markus 2:27), zo is seksualiteit er voor de mensen, voor ieder mens.

God die deelt

Hier gaat het over Jezus als Gods menslievendheid in lijf en leden, ziel en zinnen, de horizon van onze menswording. Van deze belofte van humaniteit hebben we misschien een intuïtie, maar we kunnen haar niet zelf maken, ze legt ook telkens ons feilen en falen bloot.

Drie beelden en symbolen kies ik uit de vele mogelijkheden van christologie.

Aansluitend bij het aspect van de belofte dient zich het beeld van de *Morgenster* aan.

Christus als de Morgenster, die licht werpt op duistere plaatsen, op het kwaad wat verborgen is: huiselijk geweld achter de voordeur, seksueel misbruik ook in kerken en godsdienstige kringen.

Een tweede beeld is het *opstandingslichaam* van Jezus. Het mag symbool staan voor alle lichamen, hoe gewond en ontkend ook, die plaats hebben in de door God beloofde toekomst.

Een derde beeld is *Jezus die schrijft in het zand* (Johannes 8:6). Waar Jezus zou kunnen spreken over seks, kiest hij ervoor het niet te doen. Veelzeggend is deze "gemarkeerde stilte" (Mark Jordan). Het is geen stilte uit angst voor conflict en polarisatie maar een stilte waarin verhalen van gewonde en geschonden lichamen kunnen worden gehoord. Jezus' schrijven in het zand suggereert tevens een aanmoediging: laat alles wat we over seks en relatievormen zeggen, denken of schrijven vooral een probeersel zijn waarbij we dicht bij de mensen en hun ervaringen blijven, en solidair met hen zoeken naar bemiddeling van genade in diverse vormen van liefde en partnerschap.

God die heelt

Hier kies ik het sacrament van Eucharistie/Avondmaal, *performance* van een nieuwe gemeenschap waar aandacht, gastvrijheid en wederzijds respect de kleuren van verlangen zijn. Jezus laat zichzelf aanraken en proeven. Hier is mijn lichaam, hier is mijn bloed. Proef en

zie dat God goed is (Psalm 34:9). De Eucharistie is het ultieme zintuiglijke gebaar van gastvrijheid. Ze belichaamt een alternatieve economie, niet van schaarste en de drang om te bezitten, maar van genade en overvloed. De Tafelgebaren, deze Tafelmanieren, kunnen onze stijlen van intieme communicatie inspireren en cultiveren.

Freelancer zijn in de liefde (Van Saarloos) zet je eigen autonomie in het middelpunt. Het perspectief van de Eucharistie is omgekeerd: gekend worden komt voor kennen, bemind worden voor beminnen.

Eucharistie als gedachtenismaal laat ruimte de bitterheid, gebrokenheid en pijn van seksuele verhoudingen zichtbaar te maken en te benoemen. De viering onder het voorteken van vervulling geeft ook broodnodige relativering aan wat we van een ander, de partner mogen verwachten. Moderne relaties kraken onder de verwachtingspatronen. De Maaltijd van breken en delen, waarin ieder eerst ontvangt voordat hij/zij geven kan, en eerst in feilen en falen wordt aanvaard, doorkruist de veeleisendheid en perfectiedrang die de moderne relatie belast. De wijdere gemeenschap van deze Tafel, en ook van meer dagelijkse tafels waar het heilige kan oplichten in samen eten, drinken, en delen, geeft menselijke relaties een transcendente horizon, en dat is: adem, ruimte, plaats voor geluksbeleving in het onvolmaakte, plaats voor genadige mislukking.

Mijn voorstel geef ik graag ter discussie én voor beter, zowel in de kerk als op onze universiteit. Ik verbind er de hoop aan dat we in de opleiding meer werk maken van het inzicht dat bidden net zo intiem is als seks. Spirituele vorming in het een niet kan zonder spirituele aandacht voor het ander. Academische vorming in het een kan niet zonder academische vorming in het ander. Theoloog worden doe je met ziel en zinnen, huid en haar, lijf en leden. Laten we niet van elkaar scheiden wat God heeft samengevoegd.

Ik dank u voor uw aandacht.